

JERZY PIEKALSKI
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Archeologii
Wrocław

WROCLAW – MIASTO HENRYKA IV

W czasach Henryka IV Probusa mieszczański Wrocław miał już za sobą okres decydujący o uformowaniu swej struktury i o miejscu w kategorii dużych miast Europy Środkowej. Wykorzystanie gospodarczego, a także militarnego potencjału miasta było jednym z czynników formujących polityczne powodzenie księcia, pozwalające mu osiągnąć stolicę

w Krakowie, a tym samym pozycję dominanta wśród współczesnych mu książąt polskich.

Celem mojego wystąpienia jest próba opisanie pomocnego księciu miasta, ze zwróceniem uwagi na kształt przestrzenny, charakter zabudowy, cechy zbieżne i wyróżniające je od sąsiednich dużych ośrodków miejskich.

1. STRUKTURA TOPOGRAFICZNA I FUNKCJONALNA

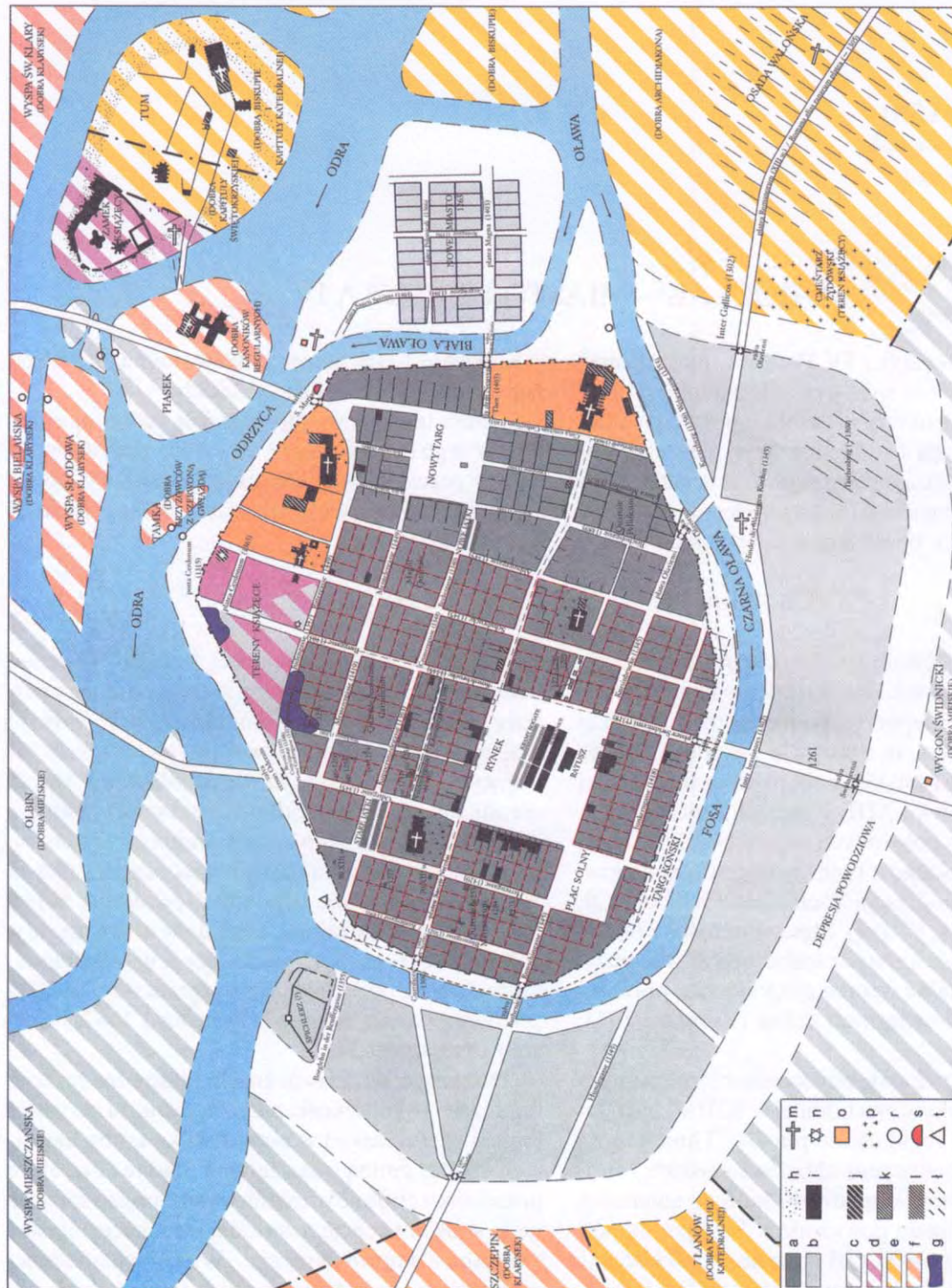
Przestrzenny kształt lewobrzeżnego, mieszczańskiego Wrocławia w 2. poł. XIII w. wynikał z rozwoju osadniczego rozpoczętego około dwóch stuleci wcześniej. Zasadnicze znaczenie dla formy miasta miały jednak przemiany dokonane w niedalekiej przeszłości, w wieku XIII, w ramach procesu urbanizacji terenów położonych na wschód od Łaby i Soławy, powiązanego z ruchem migracyjnym określanym jako kolonizacja wschodnia (Schich 1980; Higounet 1990, s. 87-189). Ślascy Piastowie potrafili optymalnie wykorzystać zachodzące wówczas zjawiska oraz aktualne wzorce gospodarcze, prawne i urbanistyczne do własnych celów (Zientara 1975; 1976).

Zasadniczą cechą większości miast formowanych w Europie Środkowowschodniej w XIII w. była daleko posunięta regularność planów. Umiejętność regularnego kształtowania układów miejskich, zatracona niegdyś wraz z upadkiem kultury antycznej, wykształcona została powtórnie w Europie na północ od Alp właśnie w XIII stuleciu, odpowiadając potrzebom organizacji gospodarki miejskiej. Przyczyn atrakcyjności planów regularnych upatrywać trzeba nie tyle w rozwoju estetyki i poczucia urbanistycznego piękna, co w praktycznej potrzebie łatwego obliczania powierzchni działek mieszczańskich, a co się z tym wiąże, także wysokości opłacanego za

nie czynszu. O ile w północnej Italii, w Niderlandach, czy też w Niemczech na zachód od Łaby plany oparte na prostokątnym module możliwe były do realizacji tylko w nowo powstających częściach istniejących już miast, o tyle we Wrocławiu i innych ośrodkach Europy Środkowowschodniej istniała możliwość regularnego kształtowania całego obszaru przeznaczonego dla gminy mieszczańskiej. O tym, że regularność ta nie była tylko regionalną modą, świadczą podobne miasta, zakładane w tym czasie w południowej Francji. Organizujący je wybitni feudalowie działali, podobnie jak książęta ślascy, na rzecz „*melioratio terrae nostrae*” (Beresford 1967; Benevolo 1990, s. 519-541).

Dotyczące Wrocławia źródła pisane nie naświetlają czasu i okoliczności parcelacji gruntu przydzielonego mieszczanom w ramach kilku umów zawartych między gminą a książętami. Stąd też literatura przedmiotu obfituje w zróżnicowane, często sprzeczne ze sobą koncepcje naświetlające lokacje miasta i związane z nimi wydarzenia¹. Wyniki badań archeologicznych i architektonicznych (w tym chronologia kościołów parafialnych) wskazują, że zagospodarowanie terenu określanego dzisiaj jako Stare

¹ Zob. poglądy i literaturę zebraną w pracach Młynarskiej-Kaletynowej 1986 i Piekalskiego 2002.

Ryc. 1. Wrocław około roku 1300

a – miasto wewnętrzne; b – teren dołączony; c – własność klasztorów; d – własność kościelne; e – tereny książęce; f – tereny kościelne; g – potwierdzone archeologicznie osadnictwo żydowskie; h – wał na Ostrowie Tumskim; i – przebadane budynki murowane; j – budynki murowane o planie hipotetycznym; k – odkryte budynki drewniane; l – budynki drewniane o planie hipotetycznym; m – osada; n – kościół o nieustalonej lokalizacji; o – szpital; p – cmentarz; r – młyn; s – karczma; t – rzeźnia.

Wg M. Chorowskiej 2001

Miasto odbywało się etapami (ryc. 1). Etap najstarszy wyznacza osada rzemieślniczo-targowa z kościołem św. Wojciecha, funkcjonująca w XII i początkach XIII w., zamieszkała zapewne przez ludność zróżnicowaną etnicznie. Etap II to poszerzenie strefy zasiedlonej na południe i na południowy zachód oraz budowa kościoła św. Marii Magdaleny. Nastąpiło to w początkach XIII w., a prawa parafialne przeniesione zostały ze starego kościoła św. Wojciecha zapewne w 1226 r. Etap III, oznaczający zasiedlenie strefy położonej dalej na zachód, nastąpił w latach 20.-30. XIII w. Wytyczono wtedy regularną sieć ulic, Rynek i Targ Solny, a w miejscu istniejącego od niedawna cmentarza wzniesiono parafialny kościół św. Elżbiety². W czasach panowania Probusa strukturę topograficzną Wrocławia tworzyły: strefa objęta fortyfikacjami tzw. wewnętrznymi, pas ziemi dodany miastu prawdopodobnie w 1261 r., przylegający do strefy ufortyfikowanej od południa i od zachodu oraz założone w 1263 r. Nowe Miasto. Z nieagrarną gospodarką miasta wiązała się także osada walońska położona przy drodze do Małopolski, określanej na tym odcinku jako *Platea Romanorum*. Te cztery elementy wyznaczyły obszar, na którym miasto rozwijało się aż do XIX w. Ich łączna powierzchnia przekraczała 100 ha, co stawiało Wrocław w rzędzie obszernej miast środkowoeuropejskich, takich jak Magdeburg, Brunswik czy też Praga przed reformą Karola IV. Dodajmy jednak, że miasto księcia Henryka było znacznie mniejsze od dużych ośrodków zachodnioeuropejskich, położonych na zachód od Renu, których powierzchnia przekraczała 400 ha (Benevolo 1990, s. 370; Piekalski 1999, s. 167-266). W interesującym nas okresie wymienione części Wrocławia były zróżnicowane pod względem struktury przestrzennej, stopnia zagospodarowania, jak i funkcji.

Sposób zagospodarowania zasadniczej, tzw. wewnętrznej części miasta, oddaje dynamikę procesów gospodarczych i osadniczych, jakie miały miejsce we Wrocławiu w XIII w. Opierając się na wynikach badań historycznych, architektonicznych i archeologicznych, można powiedzieć, że szachownicowy układ bloków zabudowy, ulic i placów powstał w ciągu kilku dziesiątków lat. Jest on efektem kilku parcelacji i wypełniania zabudową realizowaną przez

poszczególnych mieszczan swoim rytmem, zgodnie ze specyfiką potrzeb i możliwości ekonomicznych (Chorowska, Goliński 2001, s. 7). Zasadnicza orientacja regularnej siatki ulic wynikała z wykorzystania w niej starszej drogi z grodu książęcego na Ostrowie Tumskim do kościoła św. Wojciecha, stanowiącej zapewne zasadniczą arterię osady przedlokacyjnej. Z badań J. Pudełki, M. Chorowskiej i C. Lasoty wynika, że przy parcelacji niektórych przynajmniej stref miasta stosowano moduł działki o szerokości 60 i długości 120 stóp (Pudełko 1964; Lasota, Chorowska 1995, s. 68-77). Jego wyraźne ślady stwierdzono w blokach przyrynkowych tam, gdzie granice parcel zostały utrwalone ceglanyymi murami domów w XIII w. Położenie tych domów przekonuje jednak, że stosowanie modułu nie musiało prowadzić do konsekwentnego wydzielania jednakowych parcel. Niektóre z budynków nie respektują granic działek. Społeczne rozwarstwienie mieszczan powodowało różnicowanie wielkości parcel już na etapie ich formowania. Graficzne rekonstrukcje bloków zabudowy złożonych z działek tej samej wielkości oddają raczej intencje średniowiecznych projektantów i mierniczych, niż rzeczywisty podział własności. Praktycznym pożytkiem z zastosowania modułu pełnej działki i dalszego dzielenia gruntów na połowy, tercje, bądź ich łączenia, była łatwość obliczania czynszu przy traktowaniu *curia integra* jako miary przeliczeniowej (Schich 1993). Cechą działek wrocławskich w 2. poł. XIII w. była znaczna przestronność. Dodajmy, że zjawisko to dotyczyło większości średniowiecznych miast na terenach na północ od Alp (Piekalski 1999, s. 226-237, 263-264). Działka była zamierzona i zorganizowana jako miejsce szeroko widzianej działalności kupca lub rzemieślnika i jego rodziny oraz obcych domowników. Umieszczony przy ulicy dom mieszkalny zajmował tylko nieznaczną część parceli, zostawiając miejsce na zaplecze do pracy i odpoczynku, studnię i urządzenia sanitarne, a często także na przydomową hodowlę zwierząt i strefę zieleni (Buśko, Piekalski 1999). Obfitość przestrzeni sprawiała, że działka taka miała więcej cech zagrody wiejskiej, niż zatłoczonych podwórek domów w miastach nowożytnych. Można sądzić, że stworzenie dobrych warunków bytowania mieszczan leżało w interesie książąt. Było bowiem jasne, iż powodzenie mieszczan wykorzystujących działki jako siedlisko i podstawę działalności gospodarczej swych rodzinnych przedsiębiorstw przekładało się na pomyślność właściciela miasta.

Uformowanie bloków zabudowy w prostokąty sprawiało, że także plany miały place miejskie. Taką też postać miał wrocławski Rynek. Pełnił on rolę wielofunkcyjnego centrum miasta. Jego zasadnicze, targowe przeznaczenie oddają istniejące już, bądź

² Piekalski 2002, tam dalsza literatura dotycząca wyników badań. Datowanie Rynku na lata 40. XIII w. przedstawione ostatnio przez C. Buśkę oparte jest na danych dendrologicznych nieuwzględniających stratygraficznej pozycji prób drewna. Analizowane elementy drewniane nie przedstawiają początków osadnictwa, lecz warstwy odłożone tam w późniejszym okresie. Zob. Bresch i in. 2001, s. 24-25, 57, 66-68.

budowane za czasów Probusa, stałe urządzenia handlowe – murowane sukiennice i kramy usytuowane we Wrocławiu na środku placu. Taka lokalizacja przynoszących zysk urządzeń targowych wymuszona została przez właścicieli miasta wbrew protestom mieszczan. Oznaczała ona przeniesienie handlu z domów mieszczańskich do sukiennic i kramów należących do księcia. Z czasem jednak, za życia książąt Henryka III i IV, urządzenia te przeszły w ręce kupców (Goliński 1991; Czerner 2002, s. 17-18). Obok rozległego bloku śródmiejowego, grupującego sukiennice i stałe kramy, istniała na placu targowym znaczna liczba bud i straganów o lżejszej, drewnianej konstrukcji, niekiedy brukowanych, a także trudne do interpretacji jamy wykopane w podłożu. Źródła wykopaliskowe pozwalają przyjąć, że w niektórych budach, obok handlu, trudniono się także produkcją drobnych przedmiotów (Buśko 2000).

Zasadniczej, targowej funkcji Rynku towarzyszyło pełnienie, z czasem coraz bardziej istotnej, roli centrum administracyjno-samorządowego. W czasach Henryka IV nie demonstrowano jej jeszcze reprezentacyjnym ratuszem. Okres manifestacji niezależności mieszczan miał nadejść dopiero po likwidacji urzędu wójta. Z pewnością pełnił jednak Rynek rolę miejsca wymiany informacji. Dotyczyły one własnego ośrodka, a co ważniejsze, innych miast związanych kontaktami gospodarczymi. Dobry przepływ informacji dawał lepszą szansę rozwoju technicznego, wiedzę o rynkach zbytu, o nowych trendach w organizacji handlu, w budownictwie i w sztuce. Był zasadniczym czynnikiem znacznej unifikacji obrazu miast i średniowiecznej kultury europejskiej w ogóle.

Pozostałe strefy osadnicze mieszczańskiego Wrocławia były w interesującym nas okresie w fazie po-

czątków zagospodarowywania. Miasto „zewnątrzne” miało służyć jako rezerwa gruntów budowlanych i zaplecze gospodarcze, a w świadomości mieszczan pozostawało do czasów nowożytnych przedmieściem (Stein 1995, s. 25; Goliński 1997, s. 141-187). W trakcie badań archeologicznych przy zewnętrznym odcinku ul. św. Mikołaja odkryto, datowane na XIII w., luźno rozmieszczone, niewielkie budowle drewniane o zagłębionym wnętrzu, dostępne zewnętrznymi schodami (Jastrzębski, Piekalski, Wysocka 2001, s. 336-337). Nowe Miasto, którego okoliczności powstania naświetlił przekonująco Stanisław Rosik (2002), regularnie rozplanowano i częściowo przynajmniej zasiedlono. Użytkowanie terenu wkrótce po lokacji w 1263 r. potwierdzone zostało dendrologicznym datowaniem odkrytych tam studni³. Dużego rozmachu gospodarczego, ani znaczenia w polityce księcia, nie możemy jednak w tym przypadku potwierdzić.

Pozostająca poza zwartym terenem miejskim osada tkaczy walońskich istniała prawdopodobnie od przełomu XII i XIII w., a jej lokalizacja wiąże się z kościołem św. Maurycego, usytuowanym przy drodze do Krakowa, wymienionym po raz pierwszy w 1234 r.⁴ Problem jednak w tym, że dotychczasowe badania archeologiczne lokalizacji tej dla XIII w. nie potwierdziły. Czyżby więc pierwsi koloniści walońscy osiedlili się w innym miejscu? Odkryto wszak na Kacerskiej Górze ślady osadnictwa datowane na pierwsze trzy dziesięciolecia XIII w. (Berduła i in. 1993, s. 104-108; Buśko, Piekalski 1993, s. 131-148). Wiemy, że osadnictwo to zostało przeniesione w inne miejsce najpóźniej w związku z wytyczeniem fosa, a więc w trakcie organizacji miasta lokacyjnego.

2. UMOCNIENIA MIEJSKIE

Fortyfikacjami otoczono w XIII w. jedynie miasto wewnętrzne. Strefa dodana do terenów miejskich od południa i zachodu pozostawała bez umocnień do XIV w., a Nowe Miasto zaopatrzono, nie wiemy kiedy, w drewniany parkan. Wyniki badań wykopaliskowych ostatniego dziesięciolecia pozwalają przyjąć, że we Wrocławiu, podobnie jak w wielu miastach środkowoeuropejskich, najstarsze umocnienia miały formę fosa i ziemnego wału obronnego (Lasota, Wiśniewski 1998, s. 21; Piekalski 1999, s. 193-203, por. też Isenberg, Scholkmann 1997). Nie wiemy dokładnie, kiedy rozpoczęto wymianę wału na konstrukcję murowaną. Z pewnością jednak nastąpiło to przed objęciem władzy przez księcia Henryka Probusa. Źródła pisane wskazują, że prace nad budową murów podjęto za czasów jego ojca i poprzednika, Henryka III, lub być może Bolesława Rogatki

(Goliński 1986). Taką ich chronologię zdaje się potwierdzać także stratygrafia relikwów odkrytych w trakcie wykopalisk. Zwłaszcza wyniki badań placu Dominikańskiego oraz strefy między ulicami Kazimierza Wielkiego, Szewską, Łaciarską i Ofiar Oświęcimskich wskazują, że fortyfikacje te miały charakter skomplikowany i monumentalny. Ich rozwój do systemu złożonego z kurtyny głównej i podwójnego międzymurza mógł nastąpić wskutek działalności Probusa. Wypełnienie wodą z Oławy fosa miejskiej

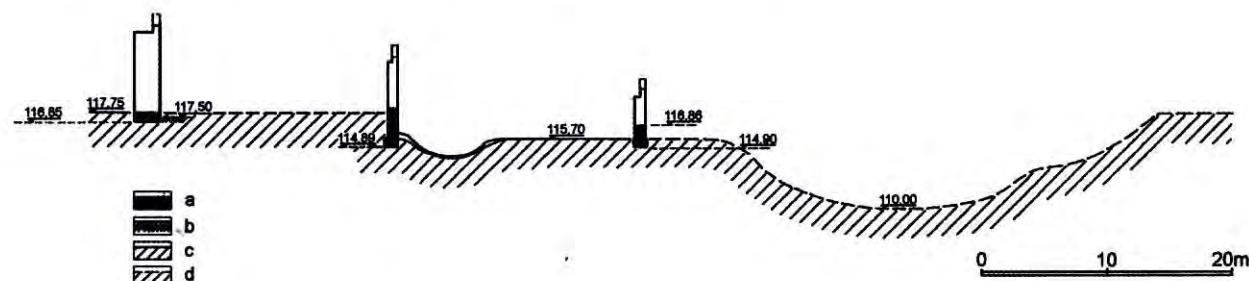
³ Analizy dendrochronologiczne wykonał M. Krapiec z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, zob. też Wiśniewski 1991; 1994.

⁴ Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 59; zob. także Czechowicz 1997, który opowiada się za datowaniem osady i kościoła o niemal stulecie wcześniej.

nastąpiło za czasów następcy naszego księcia, Henryka V, w 1291 r. Wydarzenie to można uznać za zamknięcie procesu inwestycyjnego trwającego kilka dziesiątków lat.

Otoczający wewnętrzne miasto pas fortyfikacji nie wszędzie miał tę samą postać. Wiemy, że na niektórych przynajmniej odcinkach tworzył je system dwóch lub trzech murów poprzedzonych rowem (ryc. 2). Zbudowana od strony wewnętrznej główna kurtyna miała u podstawy szerokość do 2,2 m a wysokość 6-9 m. Fundament zbudowany był z kamieni narzutowych o grubości do około 1 m, a wyższe partie z cegieł ułożonych w wątku dwuwozówkowym, łączonych zaprawą wapienną. Zwieńczenie muru stanowił krenelaż z chodnikiem o szerokości do 1,7 m. Grubość kurtyn międzymurza nieznacznie przekraczała 1 m, a ich wysokości nie znamy. Szerokości tarasów międzymurza wynosiły 16-19 m, przy czym zewnętrzny był o około 2 m niższy i zawierał dodatkowy rów⁵.

Fosa wykopana została znacznym nakładem sił w naturalnym, piaszczystym ostańcu plejstoceniowym. Tak zbudowane umocnienia miejskie sprawiały, że Wrocław końca XIII w. należał do najlepiej ufortyfikowanych miast Europy Środkowowschodniej. Można go porównać z Pragą, dysponującą kamiennym murem z międzymurzem i suchą fosą o głębokości do 8 m, zbudowanymi w czasach Wacława I (1230-1254). Zdobywany przez Henryka Probusa Kraków chroniony był wałem drewniano-ziemnym, zbudowanym z inicjatywy i przy udziale Leszka Czarnego po 1285 r. Budowę muru z kamienia wapiennego rozpoczęto tam za czasów króla Wacława (Hofmann 1992, s. 81; Wyrozumski 1992, s. 183-184; Dębowski 1996).

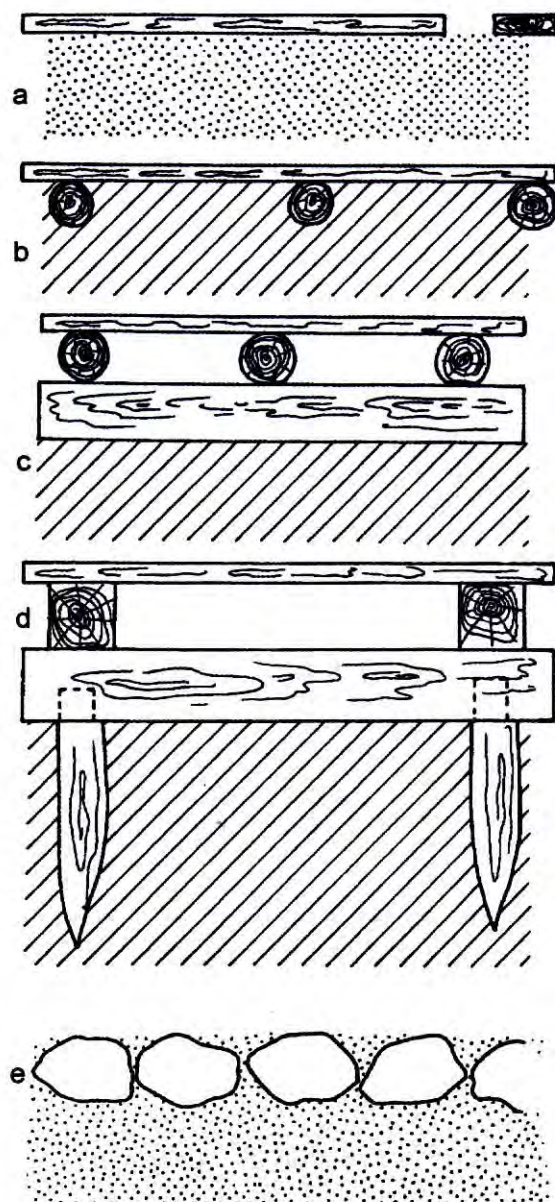
Ryc. 2. Wrocław, ul. Kazimierza Wielkiego. Przekrój przez fortyfikacje miejskie z 2. poł. XIII w., próba rekonstrukcji: a – mury, poziom stropu gleby; b – stwierdzone fragmenty profilu fortyfikacji; c – rekonstruowane fragmenty profilu fortyfikacji.
Wg C. Lasoty i Z. Wiśniewskiego 1998

3. KONSTRUKCJE ULIC

Uwarunkowania klimatyczne i glebowe w dolinie Odry powodowały, że stan nawierzchni ulic był przedmiotem szczególnej troski wrocławskich mieszkańców. Najczęściej umacniano je konstrukcjami drewnianymi. Jako pierwszy opisał je w latach 60. XX w. Józef Kaźmierczyk (1966-1970, cz. I, s. 60-64), a późniejsze badania potwierdziły jego wnioski. Najbardziej zaawansowane technicznie były ulice z desek układanych na rusztach, niekiedy wspartych na wbitych uprzednio słupach (ryc. 3c-d). Z mieszczańską fazą średniowiecznego Wrocławia można łączyć także właśnie nawierzchnie, datowane dendrologicznie na lata 40. XIII w. (Niegoda 1999, s. 53) i późniejsze. W opisie miasta z 1512 r. podano, że nazwy ulic – Schmiedebrücke, Schuhbrücke – pochodzą od takich właśnie konstrukcji (Stein 1995, s. 20, 66). Przykrywano nimi zarówno ulice o dużym

znaczeniu komunikacyjnym, jak i przecznice, a lokalnie także place targowe (Kaźmierczyk 1966-1970, cz. I, s. 64, Mruczek 2000, s. 270 i inne niepublikowane wyniki badań). Wydaje się, że w XIII-XIV w. ta właśnie konstrukcja wyznaczała najwyższy w mieście standard nawierzchni ulicy i była stosowana, w miarę możliwości, najczęściej. Potwierdzono także stosowanie prostszych konstrukcyjnie nawierzchni drewnianych, z dranic na legarach bądź bezpośrednio na gruncie (ryc. 3a-b; Kaźmierczyk 1966-1970, cz. I, s. 60-62). Powszechnym sposobem oczyszczania ulicy było wysypywanie na zabłoconą nawierzchnię

⁵ Jego odkrywcy przypuszczają, że rów międzymurza stanowi pierwotną fosę, być może związaną z pierwszym wałem miejskim, zob. Lasota, Wiśniewski 1998, s. 13, 21.

Ryc. 3. Wrocław. Nawierzchnie ulic w średniowieczu.
Wg J. Kaźmierczyka 1966-1970

nię piasku. Na stropie warstw piasku czytelne są niekiedy ślady luźno układanych desek.⁶ Bruki z otoczków polnych średnicy 5-45 cm, na podsypie z piasku stosowane były w Rynku od końca XIII w. (ryc. 3e). Tworzyły one ciągi komunikacyjne na przejazdach przez plac, niekiedy dojścia do urządzeń targowych lub wnętrza kramów. Przy remontach nawierzchni kamienie były zwykle odzyskiwane i stosowane ponownie (Buśko 1999; Płonka, Wiśniewski 2000, s. 248; Bresch, Lasota, Piekalski 2002).

⁶ Znacznej częstotliwości występowania prowizorycznych nawierzchni z luźnych desek na piasku domyśla się Buśko 1999.

4. BUDOWNICTWO MIESZKALNE

Istotne znaczenie przy budowie miast Europy Środkowowschodniej miało przybycie nowej ludności – niemieckojęzycznych *hospites* z różnych części cesarstwa, od Niderlandów po Łużycę⁷. Stosowany przez nich sposób zamieszkiwania nie musiał być jednak prostym odzwierciedleniem wzoru właściwego dla dalekiej ojczyzny. Struktura społeczna kolonistów nie jest dla nas dostatecznie jasna. Należy liczyć się z tym, że decyzję o emigracji na wschód podejmowali z jednej strony przedstawiciele warstw zamożnych kupców, ekonomicznie zdolnych do inwestycji w obcym kraju, z drugiej zaś ludność uboga, szukająca nowej szansy. Gmina mieszczańska już w trakcie organizacji była wewnętrznie zróżnicowana, a dyferencjacje zamożności, a w związku z tym także warunków bytu, z czasem pogłębiały się. Wznoszono więc w 2. poł. XIII w. domy drewniane w przeniesionej przez kolonistów z zachodu konstrukcji szkieletowej (ryglowej), a także kamienice murowane z cegieł.

Drewniane domy mieszczańskie były dwukondygnacyjne. Podstawę do wniosków o ich pionowej dyspozycji przyniosły we Wrocławiu odkrycia J. Kaźmierczyka przy północnym krańcu dawnej ul. Drewnianej⁸. Dwa stwierdzone tam reliktury budynków określono jako piwnice domów przyfrontowych. Przyjęto w ten sposób, niejako automatycznie, że domy te złożone były co najmniej z mieszkalnego parteru i gospodarczej piwnicy. Wzniesiono je przy krawędzi istniejącej już ulicy o solidnej, drewnianej nawierzchni.⁹ Głębokość piwnic wynosiła około 1,70 m

⁷ Ustalenie regionu, z którego pochodzili koloniści najczęściej nie jest możliwe. Tylko w nielicznych przypadkach pomocne są tu źródła pisane. Próby archeologicznej analizy przypisywanej kolonistom kultury materialnej przynoszą wnioski natury dość ogólnej. Klapště (1998) opowiedział się na podstawie analizy ceramiki naczyniowej za pochodzeniem kolonistów w Czechach z terenów Bawarii. Materiały z Wrocławia dają przesłanki do poszukiwania początku wędrówki, przynajmniej części kolonistów, w Niemczech Środkowych, zob. Piekalski 2002, s. 53.

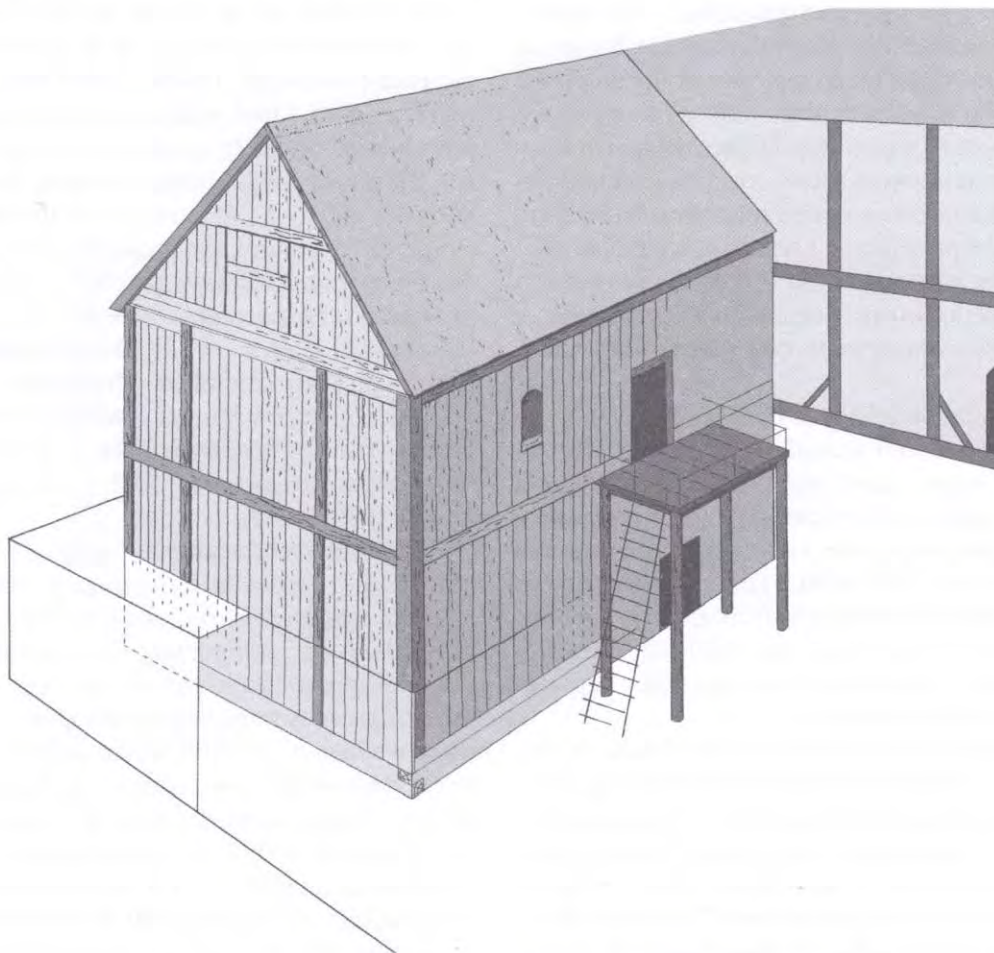
⁸ Kaźmierczyk 1966-1970, cz. 1, s. 164-168. Datowanie budynków nie zostało ostatecznie wyjaśnione. Odkrywca skłonny byłby umieścić czas ich budowy w początkach 2. poł. XIII w. T. Kozaczewski (1959, s. 178) uważa natomiast, że powstały one w latach 20. tegoż stulecia w związku z tak przez tego autora datowaną lokacją Wrocławia. Za wczesną chronologią, wkrótce po 1205 r. opowiedział się J. Niegoda (1999). Analiza dendrochronologiczna wykonana przez M. Krąpca nie przyniosła dokładnej daty, a jedynie sugestię, że drewno na budowę pozyskano w latach 40. XIII w.

⁹ Obecny stan badań wydaje się potwierdzać propozycję J. Kaźmierczyka, iż drewniane ruszty z poprzecznie kładzionymi dranicami były panującym sposobem umacniania ulic Wrocławia w XIII w., zob. Kaźmierczyk 1966-1979, cz. 2, s. 62-64; Piekalski w druku. Inaczej Buśko 1999, s. 41.

od nawierzchni ulicy, a ich ściany wypełniał szalunek z dranic. Umieszczone w piwnicach dębowe belki przyciesiowe miały szerokość 0,30-0,35 m, tworząc dobrą podstawę konstrukcji nośnej. Były one prawie tak masywne, jak najgrubsze przyciesie szkieletowych budowli z Lubeki, przedstawianych jako trzykondygnacyjne. Interpretacja J. Kaźmierczyka, uznającego odkryte przez siebie relikty za piwnice drewnianych domów naziemnych, wydaje się zatem dobrze uzasadniona. Potwierdziły ją we Wrocławiu także następne odkrycia, wskazując właściwy dla Wrocławia w XIII w., dwuprzestrzenny typ drewnianego domu mieszczańskiego (ryc. 4).¹⁰

We Wrocławiu, podobnie jak w Pradze, najstarsze mieszkalne domy murowane tworzą grupę wyodrębniającą się spośród pozostałej architektury średniowiecznej. Zbudowano je w XIII w. z cegieł układanych w licach w charakterystycznym wątku dwu-

wozówkowym, w formie dwu- lub trzykondygnacyjnej z parterem częściowo zagłębionym w podłoże (Chorowska 1994, s. 27-38; Kozaczewski 1995). Dotąd zidentyfikowano około 35 kamienic z XIII w., o różnym stanie zachowania, przy czym około 30 skupia się w najbliższej okolicy Rynku, informując, że ich właścicielami byli od początku mieszczanie (Chorowska, Lasota 1995, s. 52-61; 1997, s. 283). Także analiza późniejszych przekazów pisanych prowadzi do opinii, że należały one głównie do zamożnych członków gminy mieszczańskiej (Goliński 1991; 1997, s. 15). Bardziej skomplikowany jest problem pierwotnej własności pięciu domów położonych z dala od Rynku, głównie w strefie nadodrzańskiej, a badacz socjotopografii Wrocławia, Mateusz Goliński (1997, s. 119-125) podkreśla, że ich budowniczo- wie i pierwsi właściciele są nam nieznani.

Ryc. 4. Wrocław, ul. Igielna 8. Próba rekonstrukcji budynku drewnianego
Wg. J. Kaźmierczyka 1970 z uzupełnieniami autora
Rys. N. Lenkow

¹⁰ Z niepublikowanych badań C. Buśki i J. Niegody. Wyniki referował J. Niegoda na zebraniu naukowym w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego 29 kwietnia 2001 r.

Wielkość, kształt planu i wewnętrzny rozkład domów ocenić trzeba jako mocno zróżnicowane, wynikające z szerokości działki, pozostawienia wolnego przejazdu lub rezygnacji z niego, możliwości i potrzeb właściciela, a także z szybko postępującego rozwoju i przemian, odczytywanych w trakcie badań jako etapy i fazy budowy. Dobre rozpoznanie budownictwa mieszczańskiego z XIII w. pozwala w tej chwili stwierdzić, że we Wrocławiu nie było panującego, powtarzanego konsekwentnie typu kamienicy mieszczańskiej. Typową dla tego miasta cechą domu była raczej różnorodność form. Można powiedzieć, że budynki najstarsze, niezależnie od zróżnicowanej wielkości powierzchni, były w parterze najczęściej jednoprzestrzenne (Kozaczewski 1995, s. 14).

Największe z nich, ustawione kalenicą równoległą do linii ulicy, wypełniały cały front działki o szerokości 60 stóp, a ich powierzchnia wynosiła około 200 m². Podobnej wielkości domy ustawiano także węższą ścianą do ulicy, nawiązując być może do idei północnoniemieckiego domu sieniowego. Szczytem do ulicy sytuowano także mniejsze domy na planie prostokąta o powierzchni do 100 m², zamykające jedną przestrzeń w parterze. Najliczniejsze były jednak domy o relatywnie niewielkiej powierzchni (30-40 m²), zbudowane na rzucie zbliżonym do kwadratu, a rzadziej prostokąta, a więc o powierzchni zbliżonej do tej, jaką nadawano w XIII w. drewnianym domom szkieletowym. Można więc przypuszczać, że podobieństwo dotyczyło w tych przypadkach także funkcji.

Domy o jednodzielnym parterze zainicjowały rozwój przestrzenny kamienic wrocławskich. Budowle o największych powierzchniach dzielono w celu uzyskania kilku pomieszczeń. Do małych dobudowywano tylne lub boczne aneksy, tej samej wielkości lub mniejsze. Obie techniki doprowadziły do powstania planów rozwiniętych: jednotraktowych dwudzielnych, dwutraktowych dwudzielnych lub dwuskrzydłowych. Rzadziej wznoszono domy o parterze od początku złożonym.

Uważa się, że partery domów wrocławskich, podobnie jak w kamienicach innych miast Europy Centralnej, służyły gospodarczym celom kupca lub rzemieślnika. Opinia taka oparta jest na stwierdzonej w trakcie badań słabym oświetleniu światłem dziennym i braku urządzeń grzewczych (Chorowska 1994, s. 28; Chorowska, Lasota, Rozpędowski 1995, s. 147; Kozaczewski 1995, s. 14). Na sposób użytkowania i dostępność kantorów, składów i pracowni w parterach wpływało, charakterystyczne dla kamienic z XIII w., częściowe zagłębienie wewnątrz w podłogę. Trzeba przy tym dodać, że domy wrocławskie nie różniły się pod tym względem od przebadanych w innych miastach Europy Centralnej. Badania wyko-

paliskowe przed frontami kamienic wrocławskiego Rynku wykazały, że stopień zagłębienia posadzek wynosił od kilkudziesięciu centymetrów do około 1,20 m poniżej pierwotnego poziomu gruntu i stale zwiększał się przez szybkie narastanie wysokości nawierzchni na zewnątrz domu (Bresch, Buśko, Lasota 2001, s. 15-165; Bresch, Lasota, Piekalski 2002, s. 12-69). W końcu XIII w. najwcześniej zbudowane domy mogły mieć partery zagłębione nawet do poziomu stropu. Nie znamy pierwotnej konstrukcji wejść do wewnątrz w zagłębionych parterach. Możemy się tylko domyślać, że miały one formę zewnętrznych korytarzy ze schodami lub rampą, jakie stosowano w Pradze i w miastach niemieckich. Wiemy natomiast, że szybko zastąpiono je obszernymi przedprożami zajmującymi całą przestrzeń przed frontem domu.

Przeznaczenie mieszkalne miały wyższe kondygnacje – piętro, a w przypadku niektórych kamienic – dwa poziomy nad parterem. Wielkość powierzchni i rozplanowanie mieszkalnych pomieszczeń na piętrach powtarzały, ogólnie rzecz ujmując, plany parteru domu. Obok wewnątrz jednoizbowych występowały więc podziały na dwa lub trzy pomieszczenia. Nie mamy dotąd informacji o dodatkowych ścianach drewnianych. Wnętrza na piętrach kryte były stropami.¹¹ Komunikację na piętra zapewniały schody zewnętrzne, budowane przy tylnej ścianie domu, prowadzące bezpośrednio do otworów drzwiowych (Chorowska 1994, s. 30, 55). Dobry komfort izb poświadczają ślady kominków lub palenisk z okapami odprowadzającymi dym na zewnątrz (Kozaczewski 1995, s. 18-19; Chorowska 1994, s. 68-69; Chorowska, Lasota, Rozpędowski 1995, s. 143; Chorowska, Lasota 1997, s. 286).

Wyniki dotychczasowych badań nie przyniosły informacji o szczegółach organizacji wewnątrz mieszkalnych, o oddzieleniu ogrzewanych izb od kuchni i zimnych komór. Małgorzata Chorowska przypuszcza, że większość z nich miała charakter uniwersalny, łącząc cechy pomieszczeń do spania, spędzania czasu w ciągu dnia i spożywania posiłków. Badaczka ta domyśla się, że urządzenia kuchenne mieściły się nie w domu lecz na dziedzińcu¹². Szczególną rolę mogły w niektórych domach pełnić izby o wysokości większej niż przeciętna. Ich lokalizacja na najwyższej kondygnacji domów skłania do wniosku, iż nawiązywały one do reprezentacyjnych izb w zam-

¹¹ Kozaczewski 1995, s. 16; Chorowska, Lasota 1997, s. 289. Sklepienie izby na piętrze domu przy pl. Nankera 8 uznaje się za wyjątek.

¹² Niestety, żaden z dziedzińców XIII-wiecznych kamienic nie został dotąd szerzej przebadany metodą archeologiczną, więc nie potrafimy tezy tej zweryfikować.

kach¹³. Ogólny charakter wnętrz, zarówno w poziomie gospodarczym, jak i na mieszkalnych piętrach, cechował wystrój skromniejszy niż w budowlach dworskich i kościelnych.

Porównując mieszkalne budownictwo Wrocławia, Pragi i Krakowa, można powiedzieć, że cel, jakim była realizacja podobnie pojmowanej idei domu, urzeczywistniany był w każdym z nich na własny sposób, przy optymalnym wykorzystaniu miejscowych uwarunkowań i aktualnych trendów w budownictwie. Dwukondygnacyjne, zagłębione w podłoże domy drewniane w konstrukcji szkieletowej, obecne w Pradze prawdopodobnie w niewielkiej ilości, we Wrocławiu szybko stały się standardem. Najstarsze praskie murowane domy kupieckie budowano z miejscowego kamienia, obrabiając go w sposób przyjęty w budownictwie romańskim, czyli zgodnie z tech-

niką stosowaną wówczas w założeniach elitarnych. Niewiele młodsze domy wrocławskie, podobnie jak w Pradze co najmniej dwukondygnacyjne, z partem zagłębionym w podłoże, budowano jednak techniką stosowaną na Śląsku – a więc z cegieł. Jeszcze młodsze domy krakowskie, częściowo przynajmniej nawiązujące formą do wrocławskich, zbudowano, podobnie jak w Pradze, z miejscowego wapienia, rezygnując jednak z zarzuconej już techniki ciosowej, a stosując właściwy dla małopolskiego gotyku mur warstwowy z kamieni łamanych. Podobnie jak w dwóch poprzednich miastach, partery budynków zagłębiono w podłoże. Wspólny dla kamienic w Pradze, Wrocławiu i Krakowie był funkcjonalny podział kondygnacji na gospodarczy parter i mieszkalne piętra, co odnajdujemy jako cechę łączącą je z mieszczańskimi domami zachodniej strefy Europy Środkowej.

* * *

Próbując podsumować swoje wystąpienie, skłonny byłbym podkreślić, że Henryk IV odziedziczył Wrocław, jako miasto starannie przygotowane do roli stolicy zamożnego księstwa, głównego ośrodka władzy i gwaranta ekonomicznego bezpieczeństwa domu książęcego. Na postać miasta w rozumieniu prawnym, gospodarczym, urbanistyczno-budowlanym, a także etnicznym, wpłynęli w sposób decydujący poprzednicy Probusa, traktujący je jako inwestycję o podstawowym znaczeniu. Pierwszy etap formowania wielkiego miasta był w chwili przejścia

przez niego władzy zamknięty. Rozwinęło ono swą strukturę i osiągnęło wysoki poziom powodzenia ekonomicznego. Nie zdołało jednak jeszcze usamodzielić się na tyle, by podjąć kroki sprzeczne z interesami właściciela, jak stało się już za czasów najbliższych następców. Błędem byłoby jednak stwierdzenie, że Henrykowi IV pozostało jedynie zbieranie owoców pracy poprzedników. Miasto rozwijało się bowiem w dalszym ciągu, a książę, dbając o własny interes, musiał podołać roli dobrego opiekuna.

LITARATURA

- Benevolo L.
1990 *Die Geschichte der Stadt*, Frankfurt – New York (*Storia della città*, Roma – Bari 1975).
- Beresford M. W.
1967 *New Towns of the Middle Ages*, London.
- Berduła L., Karst M., Fabisiak W., Zalewski S.
1993 *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych na posesjach Kacerska Górka nr 6, 8, 10, 12, 14, 16 i Zaulek Koci nr 17, 19, 21, 23, 25, 27*, „Silesia Antiqua”, t. 35, s. 102-129.
- Bresch J., Buśko C., Lasota, C.
2001 *Zachodnia pierzeja Rynku*, w: C. Buśko (red.), *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych*, cz. 1., (=Wratislavia Antiqua, t. 3), Wrocław, s. 15-72.
- Bresch J., Lasota C., Piekalski J.
2002 *Północna pierzeja Rynku. Stratygrafia nawarstwień kulturowych*, w: J. Piekalski (red.), *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych*, cz. 2., (=Wratislavia Antiqua, t. 5), Wrocław, s. 11-69.
- Buśko C.
1999 *Badania archeologiczne ulic wrocławskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 47, nr 1-2, s. 39-50.
2000 *Rynek – centrum średniowiecznego Wrocławia*, w: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa środkowa*, (=Wratislavia Antiqua, t. 2), Wrocław, s. 234-244.
- Buśko C., Piekalski J.
1993 *Średniowieczna i nowożytna parcela mieszczańska przy ul. Górka Kacerska 20 we Wrocławiu*, „Silesia Antiqua”, t. 35, s. 152-175.
1999 *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10-11 we Wrocławiu*, (=Wratislavia Antiqua, t. 1), Wrocław.
- Chorowska M.
1994 *Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*, Wrocław.
2001 *Wrocław około roku 1300. Relikty zabudowy średniowiecznej na tle schematu parcelacji i stosunków własnościowych w mieście*, w: M. Młynarska-Kaletynowa (red.), *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. IV, Śląsk, z. 1 Wrocław, Wrocław, mapa 3.

¹³ Chorowska podaje tu przykład zamku Henryka Brodatego w Legnicy, gdzie na górnej kondygnacji mieściła się sala o wysokości 6 m. Zob. Rozpędowski 1965, s. 169; Chorowska 1994, s. 29.

- Chorowska M., Goliński M.
2001 *Rozwój społeczny i przestrzenny miasta polokacyjne*, tamże, s. 7-9.
- Chorowska, M., Lasota, C.
1995 *O średniowiecznej kamienicy wrocławskiej na tle socjotopografii Starego Miasta*, w: *Architektura Wrocławia*, t. 1, Dom, Wrocław, s. 51-73.
- 1997 *Breslauer Patrizierhäuser im 13. Jhahrhundert*, w: *Život v archeologii středoveku*, Praha, s. 280-290.
- Chorowska M., Lasota C., Rozpędowski J.
1995 *Układ przestrzenny kamienicy Rynek 6 we Wrocławiu w XIII-XIX w.*, w: *Architektura Wrocławia*, t. 1, Dom, Wrocław, s. 139-162.
- Czechowicz B.
1997 *Kościół parafialny św. Maurycego, ul. Romualda Traugutta 34*, w: J. Harasimowicz J. (red.), *Atlas architektury Wrocławia*, t. 1, Wrocław, s. 41.
- Czerner R.
2002 *Zabudowy rynków. Średniowieczne bloki śródrodkowe wybranych dużych miast Śląska*, Wrocław.
- Dębowski, T.
1996 *Archeologiczny ślad najstarszych umocnień Krakowa lokacyjnego*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 48, s. 199-207.
- Goliński M.
1986 *Fortyfikacje miejskie Wrocławia XIII-XIV w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 29, s. 23-41.
- 1991 *Podstawy gospodarcze mieszczaństwa wrocławskiego w XIII wieku*, Wrocław.
- 1997 *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia*, Wrocław.
- Higounet C.
1990 *Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter*, München.
- Hoffmann, F.
1992 *České město ve středověku*, Praha.
- Isenberg G., Scholkmann B. (red.)
1997 *Die Befestigung der mittelalterlichen Stadt*, w: *Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster*, seria A, t. 45, Köln. Weimar, Wien.
- Jastrzębski A., Piekalski J., Wysocka I.
2001 *Działki mieszczańskie przy ulicach św. Mikołaja 19-25 i Nowy Świat 38-40 we Wrocławiu*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 43, s. 333-344.
- Kaźmierczyk J.
1966-1970 *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. I-II, Wrocław.
- Klapště J.
1998 *Die Anfänge der jüngeren mittelalterlichen Keramik in Böhmen als kulturhistorisches Problem*, „Archeologické Rozhledy”, t. 50, s. 138-158.
- Kozaczewski T., 1959, *Początki i rozwój Wrocławia do roku 1263*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 4, s. 171-185.
- 1995 *Murowane domy z XIII wieku we Wrocławiu*, w: *Architektura Wrocławia*, t. 1, Dom, Wrocław, s. 9-50.
- Lasota, C., Chorowska, M.
1995 *Działka lokacyjna we Wrocławiu*, w: *Architektura Wrocławia*, t. 2. Urbanistyka, Wrocław, s. 65-85.
- Lasota C., Wiśniewski Z.
1998 *Badania fortyfikacji miejskich Wrocławia z XIII w.*, „Silesia Antiqua”, t. 39, s. 9-32.
- Młynarska-Kaletynowa M.
1986 *Wrocław w XII-XIII w. Przemiany społeczne i osadnicze*, Wrocław.
- Mruczek R.
2000 *Kurzy Targ we Wrocławiu. Uwagi o pierwotnym planie miasta*, w: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, Wrocław, s. 259-278.
- Niegoda J.
1999 *Zmiany w strukturze przestrzennej lokacyjnego Wrocławia*, *Mediaevalia Archaeologica*, 1. Praha-Wrocław, Praha, s. 51-55.
- Piekalski J.
1999 *Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław.
- 2002 *Lokacja Wrocławia jako problem badawczy archeologa*, w: *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław, s. 50-62.
- w druku *Die Infrastruktur der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Stadt Breslau*, w: *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*, t. IV, Lübeck.
- Płonka T., Wiśniewski A.
2000 *Zachodnia i północna pierzeja bloku śródrodkowego Rynku wrocławskiego w świetle badań w latach 1995-1996*, w: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, (= *Wratislavia Antiqua*, t. 2), Wrocław, s. 245-258.
- Pudełko, J.
1964 *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 9, z. 2, s. 115-136.
- Rosik S.
2002 *Wrocławskie Nowe Miasto: przegrany konkurent, zbuntowany satelita metropolii czy ... intratna posiadłość dla Gerharda z Głogowa?*, w: *Civitas et Villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław, s. 123-134.
- Rozpędowski J.
1965 *Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 10, z. 3-4, s. 149-179.
- Schich W.
1980 *Stadtwerdung im Raum zwischen Elbe und Oder im Übergang von der slawischen zur deutschen Periode*, „Germania Slavica”, Berlin, t. 1, s. 191-238.
- 1993 *Zur Größe der area in den Gründungsstädten im östlichen Mitteleuropa nach den Aussagen der schriftlichen Quellen*, w: S. Jenks, J. Sarnowsky, M.-L. Laudage (red.), *Vera Lex Historiae. Studien zu mittelalterlichen Quellen. Festschrift für Dietrich Kurze*, Köln – Wien – Weimar, s. 81-115.
- Stein B.
1995 *Barłomieja Steina renesansowe opisanie Wrocławia*, wyd. R. Żerelik, Wrocław.
- Wiśniewski Z.
1991 *Średniowieczna technika budowy studni w świetle badań na Nowym Mieście we Wrocławiu przy ul. Bernardyńskiej*, cz. I, „Silesia Antiqua”, t. 33-34, s. 106-139.
- 1994 *Średniowieczna technika budowy studni w świetle badań na Nowym Mieście we Wrocławiu przy ul. Bernardyńskiej*, cz. II, „Silesia Antiqua”, t. 36-37, s. 61-76.
- Wyrozumski, J.
1992 *Dzieje Krakowa do schyłku wieków średnich*, t. 1, Kraków.
- Zientara B.
1975 *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa.
- 1976 *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, w: A. Gieysztor, T. Roślanowski (red.), *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, Warszawa, s. 67-97.